

ΣΥΛΛΟΓΟΣ
ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΡΑΣΕΩΣ
"Ο ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ,"
ΤΟΜΕΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑΙ

ΤΕΥΧΟΣ 7ον

Γενικόν θέμα : «Ἡ σημασία τῶν πορισμάτων τῶν Φυσικῶν
Ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἐκπαίδευσιν».

Εἰσηγήσεις κατὰ τὸ Η' Συνέδριον τῶν μελῶν καὶ φίλων
τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Τομέως τοῦ Συλλόγου
ἐν Ἀθήναις καὶ Θεσσαλονίκῃ.

ΑΘΗΝΑΙ 1968

ΕΙΣΗΓΗΣΙΣ

Τοῦ μέλους τῆς Διεθνoῦς Ἀκαδημίας
τῆς Ἱστορίας τῶν Ἐπιστημῶν

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Σ. ΣΤΑΜΑΤΗ

«ΟΙ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΕΝ ΑΝΑΦΟΡΑ, ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΝ ΑΛΗΘΕΙΑΝ»

Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ παρὰ τῇ ἀνθρωπίνῃ σκέψει εἶναι τόσον παλαιὰ ὅσον παλαιὸς εἶναι καὶ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος. Τὸ αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ καὶ διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ αἱ δύο ὅμως αὗται ἔννοιαι, διὰ τοὺς προσωκρατικοὺς φιλοσόφους, εἶναι ἔννοιαι ὑπερβατικαί, ἔννοιαι ἐκφεύγουσαι τῆς διὰ λέξεων περιγραφῆς καὶ ἐκφράσεως. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἐρεύνης καὶ συζητήσεως ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος εἶναι ἡ Φύσις καὶ ἡ δημιουργία αὐτῆς, εἶναι ἡ κοσμογονία. Πρῶτοι ἐκπρόσωποι τοιούτων ἀναζητήσεων ἀναφέρονται ὁ Μουσαῖος ὁ Ἀθηναῖος, ὁ Λίνος ὁ Θηβαῖος καὶ ὁ ἐκ τῶν Λειβήθρων τῆς Πιερίας τῆς Θράκης μαθητῆς αὐτοῦ Ὁρφεύς. Ὁ Σουΐδας τοποθετεῖ τὴν ἀκμὴν τοῦ Ὁρφέως ἕνδεκα γενεᾶς πρὸ τῶν Τρωϊκῶν, ἅτινα κατὰ τὸν Πορφύριον χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 1194 - 1184 π.Χ. (Porphyrii, Philosophi Platonici, Ed. Aug. Nauck, Lipsiae 1886, σελ. 4). Ἄν ἡ διάρκεια μιᾶς γενεᾶς ληφθῆ τριάκοντα ἔτη, ἡ ἀκμὴ τοῦ Ὁρφέως τοποθετεῖται περὶ τὸ 1524 π.Χ. Εἰς τὸν Ὁρφέα ὁ Σουΐδας ἀποδίδει τὴν συγγραφὴν πολλῶν πραγματειῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Θεογονία καὶ Ἀστρονομία». Εὐρισκόμεθα εἰς μίαν ἐποχὴν, ὅπου ἡ παρατήρησις τῶν φυσικῶν φαινομένων ὀδηγεῖ εἰς μίαν ἔκστασιν, τὴν ὁποίαν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα. Αἱ ἀστραπαὶ καὶ αἱ βρονταί, αἱ βροχαὶ καὶ αἱ χιόνες καὶ οἱ σεισμοὶ θεωροῦνται ὑπὸ τῶν πολλῶν θεότητες ἢ κατ' ἄλλους φαινόμενα προκαλούμενα ἐξ ἀνωτέρας, ἐκ θείας δυνάμεως. Τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου ὑπόκειται κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν εἰς ἔρευναν καὶ

ἀναζητήσεις, αἱ ὁποῖαι περιβάλλονται τὸ ἔνδυμα τῆς παραδόσεως καὶ τοῦ μύθου. Γενικῶς δὲ ἡ περὶ Θεοῦ καὶ ἡρώων παράδοσις τῶν Ἑλλήνων, ἡ μυθολογία, ὡς ἀποκαλεῖται ὑπὸ πολλῶν, εἶναι ἡ σπουδαιότερα πνευματικὴ ἐκδήλωσις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος δέκα πέντε αἰῶνας π.Χ.

«Χάος ἦν καὶ Νυξ ἕρεβός τε μέλαν πρῶτον καὶ Τάρταρος εὐρύς. Γῆ δ' οὐδ' Ἄηρ, οὐδ' Οὐρανός ἦν», γράφει εἰς τὴν Θεογονίαν τοῦ Ὁμοιοδοῦ καὶ μνημονεῖ βραδύτερον ὁ Ἀριστοφάνης (Ὀρνιθες 693). Ἀνεκαθεν ὑπῆρχε τὸ Χάος καὶ τὸ σκότος, δὲν ὑπῆρχε δὲ ὁ Οὐρανός καὶ ἡ Γῆ. Βραδύτερον οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀπεδόθησαν εἰς τὸν Ὀρφέα.

Καὶ τὴν παράδοσιν συμπληρῶνει ὁ Πλάτων εἰς τὸν Τιμαίον· «Γῆς τε καὶ Οὐρανοῦ παῖδες Ὠκεανός τε καὶ Τηθύς ἐγενέσθη, τούτων δὲ Φόρκυς, Κρόνος τε καὶ Ρέα καὶ ὅσοι μετὰ τούτων... θεοὶ θεῶν, ὧν ἐγὼ δημιουργὸς πατήρ τε ἔργων, δι' ἐμοῦ γενόμενα ἅλτα ἐμοῦ γε μὴ θέλοντος» (40E - 41D). Καὶ οἱ λόγοι αὐτοὶ τοῦ Πλάτωνος ἀποδίδονται εἰς τὸν Ὀρφέα, ὅστις μὲ τὰς διδασκαλίας αὐτὰς δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς προπομπὸς χριστιανικῶν διδασκαλιῶν, ἀφοῦ κηρύσσει ἤδη ἀποστολικὰς ἐπαγγελίας.

Ἐπὶ χίλια περίπου ἔτη ἡ κοσμογονία τοῦ Ὀρφέως καὶ τοῦ Μουσαίου, ὡς αὕτη διαζωγραφεῖται ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου, κυριαρχεῖ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως.

Ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς ὑπάρχει ἤδη εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ὀρφέως καὶ τῶν Ὀρφικῶν, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῶν ἐλαχίστων διασωθέντων ἀποσπασμάτων, ὅπως, π.χ., ἐκ τινος χωρίου τῆς «Περὶ ψυχῆς» πραγματείας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπου γράφεται : «τοῦτο δὲ πέπονθε καὶ ὁ ἐν τοῖς Ὀρφικοῖς ἔπεσι καλούμενος λόγος· φησὶ γὰρ τὴν ψυχὴν ἐκ τοῦ ὄλου εἰσιεῖναι ἀναπνεόντων, φερομένην ὑπὸ τῶν ἀνέμων» (Ἀριστ. Περὶ ψυχῆς Α 5.410 b 22). Λέγουν δηλ. οἱ Ὀρφικοὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅτι παντοῦ εἰς τὸ περιβάλλον ὑπάρχει ὡς πνεῦμα ἢ ψυχὴ, ἢ ὁποῖα εἰσέρχεται εἰς τοὺς ζῶντας ὀργανισμοὺς κατὰ τὴν ἀναπνοήν.

Ἡ λέξις ψυχὴ ἀπαντᾷ ὑπὸ διαφόρους ἐννοίας εἰς τὸν Ὀμηρον, παρεμφερεῖς ὁμως πρὸς ἀλλήλας. Ἡ συνήθης ἔννοια τότε τῆς λέξεως ψυχὴ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ζωῆς, ἢ ὁποῖα παύει,

ὅταν ἐκ τοῦ σώματος ἐξέλθῃ ὡς πνοή ἢ ψυχή, ὅταν ἐξέλθῃ τὸ μέρος, τὸ ὁποῖον δίδει ζωὴν εἰς τὸ σῶμα. (Ἰλ. Ξ 518, Π 505). Εἷς τινα χωρία τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν ἡ ψυχὴ εἶναι κάτι τὸ ἀθάνατον, τὸ ὁποῖον δὲν καταστρέφεται μὲ τὸν θάνατον τοῦ σώματος :

ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχὴ Πατροκλῆος δειλοῖο
πάντ' αὐτῷ μέγεθος τε καὶ ὄμματα κάλ' εἰκυῖα
καὶ φωνήν, καὶ τοῖα περὶ χροῖεῖματα ἔστο,
(Ἰλ. Ψ. 65)

Ἦλθε δὲ πλησίον του (πλησίον τῆς ψυχῆς τοῦ Ἀγαμέμνονος εἰς τὸν Ἄδην) ἡ ψυχὴ τοῦ δυστυχημένου Πατρόκλου, ὁμοιάζουσα καθ' ὅλα τὰ καλά πρὸς αὐτὸν καὶ κατὰ τὸ μέγεθος καὶ κατὰ τὰ ὄμματα καὶ τὴν φωνὴν καὶ κατὰ τὰ ἐνδύματα.

Ψυχὴ καὶ εἶδωλον, ἀτὰρ φρένες, οὐκ ἐνὶ πάμπαν' (Ἰλ. Ψ. 104). Δηλαδή ψυχὴ ἀθάνατος, ἡ ὁποία εἰς τὸν Ἄδην παρουσιάζεται ὡς τὸ εἶδωλον τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸν ὁποῖον εὐρίσκετο ἡ ψυχὴ, ὅταν ἐκεῖνος ἦτο ἐν ζωῇ, χωρὶς ὅμως τώρα νὰ συνοδεύῃ τὴν ψυχὴν καὶ ὁ νοῦς.

Ἀρκετοὺς αἰῶνας μετὰ τὸν Ὀμηρον ἀκμάσας ὁ Πίνδαρος διατηρεῖ εὐλαβῶς εἰς τοὺς θρήνους του (131 B (96)) τὴν Ὀμηρικὴν παράδοσιν περὶ τοῦ εἰδώλου τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ εἰδώλου τοῦ παραμένοντος μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, δηλ. περὶ τῆς ἀθανάτου ψυχῆς:

Σῶμα μὲν πάντων ἔπεται θανάτῳ περισθενεῖ,
ζωὸν δ' ἔτι λείπεται αἰῶνος εἶδωλον·
τὸ γὰρ ἔστι μόνον
ἐκ θεῶν· εὐδαίμων δὲ πρᾶσσόντων μελέων, ἀτὰρ εὐ-
δόντεσσιν ἐν πολλοῖς ὄνειροις
δείκνυσι τερπνῶν ἐφέρποισιν χαλεπῶν τε κρίσιν.

(Ἐξ ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς ἀκολουθεῖ τὸν ἄτεγκτον θάνατον τὸ σῶμα / παραμένει ὅμως αἰώνιον τὸ εἶδωλον τοῦ ἐν ζωῇ ἀνθρώπου, δηλ. ἡ ψυχὴ, / διότι τοῦτο μόνον ἔχει θεῖαν προέλευσιν / ὅταν τὰ μέλη τοῦ σώματος κινεῖνται, αὐτὸ κοιμᾶται, ἀλλὰ εἰς / τοὺς κοιμωμένους εἰς πολλὰ ὄνειρα ἐρχόμενον / φανερώνει τὴν μέλλουσαν πραγμάτων τῶν εὐαρέστων καὶ τῶν δυσαρέστων).

Ὁ Ἡσίοδος προχωρεῖ πέρα τῆς Ὀμηρικῆς θεογονίας. Ἐπιλαμβάνεται τῆς περιγραφῆς καὶ τῆς ἐρμηνείας ἀστρονομικῶν φαινομένων. Εἶναι ἀκόμη πρόωρον νὰ προσπαθῆσῃ νὰ ἐξηγήσῃ μαθηματικῶς τὰς κινήσεις τῶν οὐρανίων σωμάτων. Ἐκτείνει ἀπλῶς τὸ βλέμμα του πρὸς τὰ ἐκεῖ, χωρὶς νὰ ἐκφεύγῃ τῆς ἐκ παραδόσεως Ὀρφικῆς θεογονίας, λέγων, ὡς πληροφορεῖ ὁ Πλάτων εἰς τὴν Ἐπινομίδα (990α), «ὅτι σοφώτατον ἀνάγκη τὸν ἀληθῶς ἀστρονόμον εἶναι, μὴ τὸν καθ' Ἡσίοδον ἀστρονομοῦντα καὶ πάντας τοὺς τοιούτους, οἷον δυσμᾶς τε καὶ ἀνατολᾶς ἐπεσκεμμένον...» (ὅτι εἶναι δηλ. ἀνάγκη ὁ ἀληθῶς ἀστρονόμος νὰ εἶναι σοφώτατος, ὄχι βέβαια ὁ ἀστρονομῶν κατὰ τὸν τρόπον τοῦ Ἡσιόδου καὶ ὄλων τῶν ὁμοίων του (δηλ. τῶν ποιητῶν), ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ μόνον, παραδείγματος χάριν, περὶ δυσμῶν καὶ ἀνατολῶν καὶ δὲν ἐρμηνεύει μαθηματικῶς τὰς κινήσεις τῶν ἄστρον).

Λίαν ἐπιγραμματικῶς πληροφορεῖ ἡμᾶς περὶ τῆς Ὀρφικῆς θεογονίας ὁ Ἀθηναῖος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς Ἀθηναγόρας, ἀκμάσας κατὰ τὸν δεῦτερον αἰῶνα, ἀναφέρων τὰ ἀκόλουθα :

Ὀρφέως δὲ ὃς καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν (δηλ. τῶν θεῶν) πρῶτος ἐξηῦρε καὶ τὰς γενέσεις διεξῆλθε καὶ ὅσα ἐκάστοις πέπρακται, εἶπε καὶ πεπίστευται παρ' αὐτοῖς ἀληθέστερον θεολογεῖν, ᾧ καὶ Ὀμηρος τὰ πολλὰ καὶ περὶ θεῶν μάλιστα ἔπεται, καὶ αὐτοῦ τὴν πρώτην γένεσιν αὐτῶν ἐξ ὕδατος συνιστάντος «Ὠκεανόν τε, θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τυθύν». (τοῦ Ὀρφέως δέ, ὅστις πρῶτος ἐξηῦρε καὶ τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν καὶ εἶπεν ὅσα ἀφοροῦν εἰς ἕκαστον καὶ ἔχει πιστευθῆ παρ' αὐτῶν ὅτι θεολογεῖ ἀληθέστερον, τὸν ὁποῖον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ ἰδίως εἰς τὰ ἀφορῶντα εἰς τοὺς θεοὺς ἀκολουθεῖ ὁ Ὀμηρος, ὅστις ἐπίσης πρώτην τὴν γένεσιν τῶν θεῶν ἀνάγει εἰς τὸ ὕδωρ, λέγων «διὰ νὰ ἴδω τὸν Ὠκεανόν, τὴν γένεσιν τῶν θεῶν καὶ τὴν μητέρα Τηθύν». (Ἰλ. Ξ 201).

Ἐκτεταμένην συγγραφὴν περὶ θεογονίας εἰς 5.000 στίχους εἶχε γράψῃ καὶ ὁ ἐκ Κρήτης περίφημος ποιητὴς Ἐπιμενίδης, σύγχρονος τοῦ Σόλωνος καὶ ἴσως καὶ ὀλίγον πρεσβύτερος. Ὁ Πλάτων εἰς τοὺς νόμους (I 642 D) ὀνομάζει αὐτὸν θεῖον. Πενιχρὰ ἀποσπάσματα τῶν πραγματειῶν του ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν, μετα-

ξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν μυθολογικὴν παράδοσιν, ὅτι αἰετοὶ ἢ κύκνοι ἀπὸ τῶν ἄκρων τῆς γῆς φέρονται πρὸς τὴν Πυθίαν, πρὸς τὸν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Δελφοῖς ὀμφαλὸν τῆς γῆς. Ὁ Ἐπιμενίδης ἐλέγχων τὸν μῦθον καὶ λαβὼν παρὰ τῆς Πυθίας χρησμόν ἀσαφῆ εἶπεν :

οὔτε γὰρ ἦν γαίης μέσος ὀμφαλὸς οὔτε θαλάσσης·
εἰ δέ τις ἔστι, θεοῖς δῆλος, θνητοῖσι δ' ἄφαντος.

Ἦτοι, δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ μέσον τῆς γῆς καὶ τῆς θαλάσσης ὀμφαλός. Ἐὰν δὲ τυχὸν ὑπάρχη, αὐτὸς εἶναι γνωστὸς μόνον εἰς τοὺς θεοὺς, εἰς τοὺς ἀνθρώπους δὲ εἶναι ἄγνωστος.

Ἀποφασιστικὴν στροφὴν εἰς τὴν πορείαν τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως περὶ θεοῦ καὶ περὶ κόσμου ἀποτελεῖ ἡ ἐμφάνισις τοῦ Θαλοῦ τοῦ Μιλησίου (640 - 546 π.Χ.). Εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ ἀνεκαλύφθη ἡ ἀπόδειξις, ὡς τὸ κύριον καὶ οὐσιῶδες στοιχεῖον μιᾶς μαθηματικῆς προτάσεως, ἀνακάλυψις, ἣτις ἐχάραξε τὸν δρόμον τὸν ὁποῖον καὶ σήμερον καὶ πάντοτε θὰ ἀκολουθῆ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ὁ περίφημος Γερμανὸς φιλόσοφος Κάντιος εἰς τὸν πρόλογον τῆς πραγματείας του Περὶ καθαροῦ λόγου θεωρεῖ πιθανὸν ὅτι ὁ Θαλῆς ἔσχε θεῖαν φώτισιν, ἔσχε θεῖαν ἀναλαμπήν, διὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀποδείξεως εἰς τὰ Μαθηματικὰ καὶ πρὸς τοῦτο συμφωνεῖ καὶ ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία ἀποδίδει εἰς τὸν Θαλῆν τὴν πρώτην ἀπόδειξιν ἀπλῶν τινῶν μαθηματικῶν προτάσεων.

Γνώστης ὅλης τῆς πρὸ αὐτοῦ περὶ θεογονίας καὶ κοσμογονίας παραδόσεως καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θείας ἀναλαμπῆς, ἣτις ὠδήγησεν αὐτὸν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀποδείξεως εἰς τὰ Μαθηματικά, ἐγκαταλείπει τὴν συζήτησιν περὶ Θεοῦ καὶ περὶ ψυχῆς. Ἀναγνωρίζει τὴν ὑπερβατικότητα τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν καὶ δέχεται μὲ δέος καὶ σεβασμὸν τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς. Ὁ Θαλῆς πιστεύει· πιστεύει ἀπολύτως καὶ εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς. Ἡ πίστις αὐτῆ δημιουργεῖ εἰς αὐτὸν νέας ἰδέας, παρέχει νέαν ἀναλαμπήν, ἀνοίγει νέον δρόμον εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ κοσμικοῦ προβλήματος ἀπὸ ἐντελῶς νέας σκοπιᾶς.

Διαχωρίζει τὴν περὶ Θεοῦ μυθολογικὴν παράδοσιν καὶ ἐπι-

θυμεί νά ἐρμηνεύσῃ τὰ πράγματα τοῦ κόσμου ἐκ παρατηρήσεων ἐπὶ τῶν φαινομένων μεταβολῶν εἰς αὐτά.

Εἰς τὴν πραγματείαν του Περι οὐρανοῦ ὁ Ἀριστοτέλης λέγει ὅτι ὁ Θαλῆς ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ γῆ πλέει στηριζομένη εἰς τὸ ὕδωρ, ὅπως τὸ ξύλον ἢ ἄλλο ἐλαφρότερον τοῦ ὕδατος ἀντικείμενον (Ἀριστ. Οὐρ. 294α 28). Συναφῶς πρὸς τὴν θεωρίαν αὐτὴν τοῦ Θαλοῦ ἀξίζει νά σημειωθῇ ἡ ρῆσις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Ὑμνωδοῦ, τὴν ὁποίαν ἀκούομεν κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τῆς σταυρώσεως τοῦ Σωτῆρος τῆς Μεγάλης Πέμπτης :

Ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας.

Πρῶτος ὁ Θαλῆς ἔσχε τὸ ὄνομα τοῦ σοφοῦ, κατὰ τὸν Σουΐδαν, καὶ πρῶτος τὴν ψυχὴν εἶπεν ἀθάνατον.

Ἀλλά, προσθέτει ὁ σχολιαστὴς τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος (600 Α) : καὶ ἄψυχα ψυχὴν ἔχειν ὅπως οὖν ἐκ τῆς μαγνήτιδος καὶ τοῦ ἠλέκτρου. Τὸν δὲ κόσμον ἔμψυχον ἔφη (Θαλῆς) καὶ δαιμόνων πλήρη.

Τὴν γνώμην τοῦ Θαλοῦ περὶ Θεοῦ βλέπομεν καθαρὰ εἰς τὰ εἰς αὐτὸν ἀποδιδόμενα ἀποφθέγματα :

Πρεσβύτατον τῶν ὄντων Θεός· ἀγέννητον γάρ·

Κάλλιστον κόσμος· ποίημα γὰρ Θεοῦ.

Τὶ τὸ θεῖον ; τὸ μὴ τε ἀρχὴν ἔχον μὴ τε τελευτήν.

Διάδοχος τοῦ Θαλοῦ εἰς τὴν Σχολὴν ὑπῆρξεν ὁ συμπολίτης αὐτοῦ Ἀναξίμανδρος, ὅστις ἐχάραξε νέους δρόμους εἰς τὴν ἔρευναν τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἀντὶ τοῦ ὕδατος τοῦ Θαλοῦ, ὁ Ἀναξίμανδρος πρεσβεύει, ὅτι ἀρχὴ καὶ στοιχεῖον τῶν ὄντων εἶναι τὸ ἄπειρον. Ἀλλὰ πῶς ἐννοεῖ τὸ ἄπειρον αὐτὸ ὁ Ἀναξίμανδρος ; Ἐν πρώτοις τοῦτο δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴν, οὔτε μέσον, οὔτε τέλος. Τοιαύτη ὅμως ἐρμηνεία τοῦ ἀπείρου εἶναι μόνον πλατωνικὴ ἢ ἀπλῶς ἐκδηλωτικὴ τῆς λέξεως ἄπειρον.

Αἱ διασωθεῖσαι πληροφορίαι περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπείρου τοῦ Ἀναξιμάνδρου, ὡς ἀρχῆς καὶ στοιχείου τῶν ὄντων, ἔχουν τὴν ἀφετηρίαν των εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἥτοι διακόσια ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀναξιμάνδρου. Συναφῶς ὁ Ἀριστοτέλης λέγει τὰ ἐξῆς : « Ἄπαντα γὰρ ἢ ἀρχὴ ἢ ἐξ ἀρχῆς, τοῦ δὲ ἀπείρου οὐκ ἔστιν ἀρχή· εἴη γὰρ ἂν αὐτοῦ πέρας. Ἔτι δὲ καὶ ἀγέννητον καὶ ἀφθαρτον ὡς ἀρχὴ τις οὔσα· τό τε γὰρ

γενόμενον ἀνάγκη τέλος λαβεῖν, καὶ τελευτὴ πάσης ἔστι φθορᾶς. Διὸ καθάπερ λέγομεν, οὐ ταύτης ἀρχή, ἀλλ' αὐτῆ τῶν ἄλλων εἶναι δοκεῖ καὶ περιέχειν ἅπαντα καὶ πάντα κυβερνᾶν, ὡς φασιν ὅσοι μὴ ποιοῦσι παρὰ τὸ ἄπειρον ἄλλας αἰτίας οἷον νοῦν (Ἐναξαγόρας) ἢ φιλίαν (Ἐμπεδοκλής). Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ θεῖον· ἀθάνατον γὰρ καὶ ἀνώλεθρον, ὡς φησιν ὁ Ἐναξίμανδρος καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν φυσιολόγων) (Ἄριστ. Φυσικὰ Γ4, 203b 6). (Δηλαδή : Διότι ὅλα τὰ πράγματα εἰς τὸν κόσμον εἶναι ἢ ἀρχὴ ἢ ἐξ ἀρχῆς τινος, τοῦ δὲ ἀείρου δὲν ὑπάρχει ἀρχή· διότι τότε θὰ ὑπῆρχε αὐτοῦ καὶ τέλος. Προσέτι δὲ θὰ ἦτο τὸ ἄπειρον ἀγέννητον, ἦτοι μὴ δημιουργούμενον καὶ ἀφθαρτον, ὡς οὐσα κάποια ἀρχή· διότι τὸ δημιουργούμενον εἶναι ἀνάγκη νὰ λάβῃ τέλος, καὶ πάσης φθορᾶς ὑπάρχει τέλος. Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου, ὅπως λέγομεν, οὐχὶ τῆς δημιουργίας ὑπάρχει ἀρχή, ἀλλ' αὐτὴ φαίνεται εἶναι ἀρχὴ ὅλων καὶ περιέχει ὅλα καὶ κυβερνᾶ ὅλα, ὅπως λέγουν ὅσοι δὲν θέτουν παρὰ τὸ ἄπειρον ἄλλας αἰτίας, ὡς π.χ. τὸν νοῦν (ὡς πρᾶττει ὁ Ἐναξαγόρας) ἢ τὴν ἔλξιν (ὡς πρᾶττει ὁ Ἐμπεδοκλής). Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ θεῖον· διότι τὸ θεῖον εἶναι ἀθάνατον καὶ ἀνώλεθρον, ὅπως λέγει ὁ Ἐναξίμανδρος καὶ οἱ περισσότεροι τῶν Φυσικῶν).

Σαφεστέραν κάπως παρέχει τὴν ιδέαν τοῦ Ἐναξιμάνδρου περὶ τοῦ ἀείρου ὡς ἀρχῆς καὶ στοιχείου τῶν ὄντων ὁ Ἀέτιος γράφων τὰ ἀκόλουθα : «Ἐναξίμανδρος δὲ Πραξιάδου Μιλήσιος φησι τῶν ὄντων ἀρχὴν εἶναι τὸ ἄπειρον· ἐκ γὰρ τούτου πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς τοῦτο πάντα φθείρεσθαι. Διὸ καὶ γεννᾶσθαι ἀείρους κόσμους καὶ πάλιν φθείρεσθαι εἰς τὸ ἐξ οὗ γίνεσθαι... Ἄμαρτάνει δὲ οὗτος μὴ λέγων τί ἔστι τὸ ἄπειρον... Ἄμαρτάνει οὖν τὴν μὲν ὕλην ἀποφαινόμενος, τὸ δὲ ποιοῦν αἴτιον ἀναιρῶν. Τὸ γὰρ ἄπειρον οὐδὲν ἄλλο ἢ ὕλη ἐστίν· οὐ δύναται δὲ ἡ ὕλη εἶναι ἐνέργεια ἐὰν μὴ τὸ ποιοῦν ὑποκέηται». (Δοξογρ. 277). (Ὁ Ἐναξίμανδρος δὲ ὁ υἱὸς τοῦ Πραξιάδου λέγει ὅτι ἀρχὴ τῶν ὄντων (ἢ ἀρχικὴ οὐσία δηλαδή) εἶναι τὸ ἄπειρον· διότι ἐκ τούτου πάντα γίνονται καὶ εἰς αὐτὸ πάντα καταστρέφονται. Δι' αὐτὸν τὸν λόγον εἶναι δυνατόν νὰ γίνωνται ἀπειροὶ κόσμοι καὶ νὰ φθείρωνται εἰς ἐκεῖνο ἐκ τοῦ ὁποίου ἐγίναν... Σφάλλεται δὲ καὶ οὗτος μὴ λέγων τί εἶναι τὸ ἄπειρον...

Σφάλλεται δηλαδή κατά τοῦτο, παραδεχόμενος μὲν τὴν ὑπαρξίν τῆς ὕλης, ἀναιρῶν δὲ τὸ αἴτιον, τὸ ὁποῖον κάμνει τὴν δημιουργίαν. Διότι τὸ ἄπειρον δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ὕλη· δὲν δύναται δὲ ἡ ὕλη νὰ εἶναι ἐνέργεια, ἐὰν δὲν ὑπόκειται ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θὰ ἐνεργήσῃ τοῦτο, ἐὰν δηλ. δὲν ὑπάρχη ὁ δημιουργός).

Αὐθεντικωτέραν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου τούτου τοῦ Ἄετιου, συναφῶς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἀπείρου τοῦ Ἀναξιμάνδρου, θεωροῦμεν τὴν ἐξῆς: Ὁ Ἀναξίμανδρος παραμερίζει, ὅπως καὶ ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Θαλῆς, τὴν μυθολογικὴν παράδοσιν περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς, καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων καὶ τὰς μεταβολὰς αὐτῶν. Ἐντὶ τοῦ ὕδατος δέχεται ὡς ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον· διὰ τῆς λέξεως ταύτης νοεῖ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἡ σύγχρονος Φυσικὴ ὀνομάζει ἐνέργειαν· ἡ ἐνέργεια δηλ. γίνεται ὕλη πρεσβεύει ὁ Ἀναξίμανδρος· μόνον δὲν προσθέτει, λέγει ὁ Ἀέτιος, ὅτι τοῦτο δὲν δύναται νὰ συμβῆ, ἐὰν δὲν ὑπάρχη ἐκεῖνος, ὅστις θὰ ἐνεργήσῃ τοῦτο, ἐὰν δὲν ὑπάρχη ὁ δημιουργός.

Ἐὰν τὸ ἄπειρον τοῦ Ἀναξιμάνδρου τὸ ἀντικαταστήσωμεν διὰ τοῦ ἀέρος, λαμβάνομεν ἀμέσως ἔννοιαν τῆς κοσμογονικῆς θεωρίας τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ καὶ διαδόχου εἰς τὴν Σχολὴν τοῦ Ἀναξιμένου.

Καὶ εἰς τοὺς τρεῖς πρώτους φυσικοὺς φιλοσόφους, τὸν Θαλῆν, τὸν Ἀναξίμανδρον καὶ τὸν Ἀναξιμένην ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ πίστις πρὸς αὐτὸν εἶναι ἀναμφισβήτητος. Περὶ τούτου ὄμκος περισσότεραι μαρτυρίαι διεσώθησαν διὰ τὸν Θαλῆν, χωρὶς τοῦτο βεβαίως νὰ μειώνη οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον τὴν πίστιν πρὸς τὸν Θεὸν τοῦ Ἀναξιμάνδρου καὶ τοῦ Ἀναξιμένου. Τοῦτο θεωρεῖται δι' αὐτούς, ὡς μαθητὰς καὶ συνεχιστὰς τοῦ ἔργου τοῦ Θαλοῦ, ὡς αὐτονόητον. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον αἱ φυσικαὶ θεωρίαι αὐτῶν προτάσσονται κατὰ τὴν σπουδὴν τοῦ ἔργου τῶν καὶ ἔχουν ἐπισύρει ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν τῶν μεταγενεστέρων, διότι αὐταὶ ἀποτελοῦν πράγματι κάτι τὸ νέον, κάτι τὸ ρηξικέλευθον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἀνθρωπίνων ἀναζητήσεων καὶ ἐρευνῶν. Καὶ τὸ νέον τοῦτο εἶναι: πλησίασις πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ, πλησίασις πρὸς κατανόησιν τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ἐρεύ-

νης τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τῶν νόμων, οἵτινες διέπουσιν αὐτά.

Οὐδεμία κρατική ἀνάγκη εὐρέσεως νέων ὄπλων, οὐδεμία ἀνάγκη ἀποκτήσεως διπλώματος, οὐδεμία ἀνάγκη χρημάτων ὀδηγεῖ τοὺς Μιλησίους φιλοσόφους εἰς τὰς ἐρευνας των. Ἐκ θείας προτροπῆς, φύσει, ὡς λέγει ὁ Ἄριστοτέλης, ὀρέγονται τοῦ εἰδέναί. Καὶ ἡ τοιαύτη ἐπιθυμία των προσδίδει εἰς αὐτοὺς ἄφθαστον αἴγλην καὶ ἄφθαστον μεγαλεῖον.

Συνεχιστῆς τοῦ ἔργου τῆς Σχολῆς τῆς Μιλήτου δύναται νὰ θεωρηθῆ ὁ Πυθαγόρας, τοῦ ὁποίου ἡ ἀκμὴ τοποθετεῖται περὶ τὸ 540 π.Χ.

Ὁ Πυθαγόρας δίδει περισσότερο φῶς εἰς τὰς ιδέας περὶ Θεοῦ παρὰ οἱ Μιλήσιοι φιλόσοφοι. Εἰς κλάδος τῆς Φυσικῆς, ὁ κλάδος τῆς Ἀκουστικῆς, χρησιμεύει εἰς αὐτὸν διὰ τὴν ἔρευναν τῶν θείων νόμων τῆς ἁρμονίας ἐν τῷ κόσμῳ. Τὸ κέντρον βάρους τῶν ἐρευνῶν του ἀποτελεῖ ἡ ἔρευνα τῶν Μαθηματικῶν. Ἡ ἀνακάλυψις μαθηματικῶν νόμων καὶ νέων θεωρημάτων τὸν σαγηνεύουν. Πιστεῖει ὅτι διὰ τῶν Μαθηματικῶν ἔρχεται πλησιέστερον εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ὑπερβατικῆς ιδέας τοῦ Θεοῦ. Ὁ μαθητῆς τοῦ Ἄριστοτέλους Εὐδημος ὁ Ρόδιος, ὁ πρῶτος συγγραψας ἱστορίαν τῶν Μαθηματικῶν, γράφει παρὰ τῷ Πρόκλῳ τὰ ἑξῆς :

Ἐπὶ δὲ τούτοις Πυθαγόρας τὴν περὶ αὐτὴν φιλοσοφίαν εἰς σχῆμα παιδείας ἐλευθέρου μετέστησεν ἄνωθεν τὰς ἀρχὰς αὐτῆς ἐπισκοπούμενος καὶ αὐλῶς καὶ νοερῶς τὰ θεωρήματα διερευνώμενος, ὃς δὴ καὶ τὴν τῶν ἀλόγων πραγματείαν καὶ τὴν τῶν κοσμικῶν σχημάτων σύστασιν ἀνεῦρεν. (Μετὰ δὲ τοὺς Μαθηματικούς τούτους (ἦτοι τὸν Θαλῆν καὶ τὸν Μამέρτιον τὸν ἀδελφὸν τοῦ ποιητοῦ Στησιχόρου) ὁ Πυθαγόρας μετέτρεψε τὴν περὶ αὐτῆς (τῆς γεωμετρίας) φιλοσοφίαν εἰς σχῆμα παιδείας ἐλευθέρου ἐξετάζων τὰς ἀρχὰς αὐτῆς ἄνωθεν (ἀπὸ θείας δηλ. σκοπιᾶς) καὶ διερευνῶν τὰ θεωρήματα ἀσχέτως πρὸς τὴν ὕλην καὶ νοερῶς, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀνεκάλυψε καὶ τὴν θεωρίαν τῶν ἀσυμμέτρων ἀριθμῶν καὶ τὴν κατασκευὴν τῶν κοσμικῶν σχημάτων (τῶν 5 κανονικῶν πολυέδρων) (Πρόκλος εἰς α'. Εὐκλείδου, ἔκδ. Friedlein, Lipsiae 1873, σελ. 65, 11).

Κατὰ τὸν Ἀέτιον «ὁ Πυθαγόρας πρῶτος ὠνόμασε τὴν τῶν ὄλων περιοχὴν κόσμον ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ τάξεως» (Δοξογρ. 327,8).

Ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Πυθαγόρου οὐδὲν διεσώθη. Φαίνεται δέ, ὡς βεβαιοῖ καὶ ὁ Ἡράκλειτος, ὅτι εἶχε γράψει ἀρκετὰς πραγματείας (Ἡρακλείτου Ἀπόσμ. 129). Εὐρισκόμεθα ὁμως ἐντὸς τῶν δοξασιῶν τοῦ Πυθαγόρου, ἐὰν ἀναμνησθῶμεν τῶν θεωριῶν τοῦ Πυθαγορικοῦ Φιλολάου περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς. Ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα οἱ Μιλήσιοι φιλόσοφοι πρεσβεύουν ὡς ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον τῶν ὄντων, ἦτοι τὸ ὕδωρ τοῦ Θαλοῦ, τὸ ἄπειρον - ἐνέβργειαν τοῦ Ἀναξιμάνδρου, τὸν ἀέρα τοῦ Ἀναξιμένους, τὰ εὐρίσκομεν εἰς τὸν Πυθαγόραν καὶ τοὺς Πυθαγορείους, ἰδίᾳ εἰς τὸν Φιλόλαον, εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀριθμοῦ.

Ὀλίγον μεταγενέστερος τοῦ Πυθαγόρου ὁ Ἡράκλειτος διακρίνει, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων κατόπιν εἰς τὸν Τίμαιον, Θεὸν καὶ Θεούς, δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ. «Τῶν τε ζῶων τὰ τε ἄγρια καὶ ἡμερα τὰ τε ἐν ἀέρι καὶ ἐπὶ γῆς καὶ ἐν ὕδατι βοσκόμενα γίνεταί τε καὶ ἀκμάζει καὶ φθείρεται τοῖς τοῦ Θεοῦ πειθόμενα θεσμοῖς· πᾶν γὰρ ἐρπετὸν πληγῇ νέμεται, ὡς φησιν Ἡράκλειτος». (Ἄριστ. Περὶ κόσμου 6. 401 α8). (Διότι ἐκ τῶν ζῶων καὶ τὰ ἄγρια καὶ τὰ ἡμερα καὶ τὰ ζῶντα εἰς τὸν ἀέρα, εἰς τὸ ὕδωρ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς γίνονται καὶ ἀκμάζουν καὶ φθείρονται ἀκολουθοῦντα τοὺς νόμους τοῦ Θεοῦ· διότι πᾶν ἐρπετὸν δηλ. κινούμενον προστατεύεται ὑπὸ τῆς θείας Προνοίας, ὡς λέγει ὁ Ἡράκλειτος).

Ὁ Ἡράκλειτος 500 ἔτη π.Χ. ὀμιλεῖ καὶ περὶ τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν καὶ τῆς κρίσεως αὐτῶν λέγων, κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν συγγραφέα Ἰππόλυτον : «λέγει δὲ καὶ σαρκὸς ἀνάστασιν τοιαύτης τῆς φανεραῦς, ἐν ἣ γεγενήμεθα, καὶ τὸν Θεὸν οἶδε ταύτης τῆς ἀναστάσεως αἴτιον οὕτως λέγων· ἔνθα δ' ἐόντι ἐπανίστασθαι καὶ φύλακας γίνεσθαι ἐγερτὶ ζώντων καὶ νεκρῶν. Λέγει δὲ καὶ τοῦ κόσμου κρίσιν καὶ πάντων τῶν ἐν αὐτῷ διὰ πυρὸς γίνεσθαι λέγων οὕτως· τὰ δὲ πάντα οἰακίζει Κεραυνός, τουτέστι κατευθύνει, κεραυνὸν τὸ πῦρ λέγον τὸ αἰώνιον. Λέγει δὲ καὶ φρόνιμον τοῦτο εἶναι τὸ πῦρ καὶ τῆς διοικήσεως τῶν ὄλων αἴτιον· καλεῖ δὲ αὐτὸ χρημοσύνην καὶ κόρον· χρημοσύνη δὲ ἐστὶν ἢ διακόσμησις κατ' αὐτόν, ἢ δὲ ἐκπύρωσις κόρος. Πάντα γάρ, φησί, τὸ πῦρ ἐπελθὸν κρινεῖ καὶ καταλήψεται». (Ἀποσπ. 63 - 66) (λέγει δὲ ὅτι θὰ ἐπέλθῃ καὶ ἀνάστασις ταύτης τῆς φανεραῦς

σαρκός, εἰς τὴν ὁποίαν ἔχομεν γίνεαι, καὶ γνωρίζει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι αἴτιος τῆς ἀναστάσεως αὐτῆς λέγων τὰ ἐξῆς· ὅτι θὰ ἐπα-
νέλθουν ἐκεῖ ὅπου ἦσαν καὶ ὅτι θὰ γίνουσι προθύμως φύλακες
τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ζώντων. Λέγει δὲ ὅτι θὰ γίνῃ κρίσις τοῦ
κόσμου καὶ πάντων τῶν ἐν τῷ κόσμῳ διὰ πυρὸς διὰ τῆς ἐξῆς
φράσεως· τὰ σύμπαντα δὲ τὰ κυβερνᾷ ὁ Κεραυνός, δηλαδὴ τὰ
κατευθύνει, ὀνομάζων κεραυνὸν τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον. Λέγει δὲ
ὅτι τοῦτο τὸ πῦρ εἶναι φρόνιμον καὶ αἴτιον τῶν ὄλων· καλεῖ δὲ
αὐτὸ χρησιμοσύνην καὶ πληρότητα. Διότι, λέγει, πάντα, τὸ πῦρ
ἐπελθὼν θὰ κρίνῃ καὶ θὰ δικάσῃ). Σαφῶς ὁ Ἡράκλειτος ἐδῶ
εἶναι πρόδρομος τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Νέους δρόμους εἰς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ θεολογικὰς ἀνα-
ζητήσεις ἀνευρίσκομεν εἰς τὴν Σχολὴν τῆς Ἑλέας τῆς Κάτω
Ἰταλίας, τῆς ὁποίας ἰδρυτὴς εἶναι ὁ Ξενοφάνης, διάδοχος αὐτοῦ
εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς Σχολῆς ὁ Παρμενίδης καὶ διάδοχος τού-
του ὁ Ζήνων ὁ Ἑλεάτης. Εἰς τὴν αὐτὴν Σχολὴν ἀνήκει καὶ ὁ
περίφημος Σάμιος φιλόσοφος Μέλισσος. Κατὰ τὸν Κλήμεντα
τὸν Ἀλεξανδρέα ὁ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος, διδάσκων, ὅτι
εἰς ἀσώματος ὁ Θεός, ἐπιφέρει :

Εἰς Θεός, ἕν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος,

οὔτε δέμας θνητοῖσιν ὁμοίως οὔδὲ νόημα

(δηλ. εἰς καὶ μόνον Θεὸς ὑπάρχει, μέγιστος καὶ μεταξὺ τῶν
Θεῶν καὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, / οὔτε κατὰ τὴν μορφήν οὔτε
κατὰ τὸ νόημα πρὸς οὐδὲν ὅμοιος πρὸς τοὺς θνητούς). Σημειώνει
δὲ ὁ Ἀλεξανδρινὸς Ἰατροφιλοσόφος Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός :

«Οὔλος ὄρα, οὔλος δὲ νοεῖ, οὔλος δὲ τ' ἀκούει»

Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λάβῃ γνῶσιν τοῦ πραγματικοῦ
κόσμου κατὰ τὸν Ξενοφάνη, διότι αἱ αἰσθήσεις τὸν ἀπατοῦν :

«καὶ τὸ μὲν οὖν σαφὲς οὔ τις ἀνὴρ οἶδεν οὔδὲ τις ἔσται

εἰδὼς ἀμφὶ Θεῶν τε καὶ ἅσσα λέγω περὶ πάντων·

εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα τύχοι τετελεσμένον εἰπών,

αὐτὸς ὅμως οὐκ οἶδε· δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται».

(Καὶ τὴν μὲν πραγματικότητα, δηλ. τὴν ἀλήθειαν, οὐδεὶς ἄνθρω-
πος γνωρίζει οὔτε θὰ γνωρίσῃ ποτὲ σχετικῶς πρὸς τοὺς Θεοὺς
καὶ πρὸς ὅσα λέγω περὶ πάντων / διότι καὶ ἂν ἦτο δυνατόν νὰ
εἴπῃ τις κάτι ἐπιτυχὲς ἐκ τύχης, αὐτὸς ὅμως δὲν τὸ γνωρίζει·

διότι ὅλα τὰ πράγματα παρουσιάζονται κατὰ τρόπον φαινομενικόν).

Ὁ Παρμενίδης δίδει νέας κατευθύνσεις εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ὀντολογικοῦ προβλήματος, αἱ ὁποῖαι ἐνθουσιάζουν τὸν Πλάτωνα. Ἀλλὰ καὶ ὁ Μέλισσος καὶ ὁ Ζήνων ἀκολουθοῦν τὸν Παρμενίδην. Τὸ ὄν, δηλ. ὁ Θεός, εἶναι ἀγέννητον (δὲν ἔχει δηλ. γίνει, δὲν ἔχει δημιουργηθῆ) καὶ ἀνώλεθρον (Περὶ φύσεως ἀπ. 8 I. Diels Frgm).

Ἐφ' ὅσον ὁ Θεός εἶναι εἷς, καὶ καταλαμβάνει τὸ πᾶν, δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ κινῆται. Διότι δὲν ὑπάρχει κενὸς χῶρος διὰ νὰ κινήθῃ, ἀφοῦ τὸν ὑπάρχοντα τὸν κατέχει ὁ Θεός, ὡς ὑπάρχων παντοῦ καὶ τὰ πάντα πληρῶν. Περὶ αὐτὴν τὴν βασικὴν ἀρχὴν τῆς Ἑλεατικῆς Σχολῆς ἀσχολεῖται ἰδιαιτέρως ὁ Ζήνων προβάλλων σπουδαῖα ἐπιχειρήματα.

Κακῶς, κάκιστα, τονίζει ὁ Ξενοφάνης, οἱ ἄνθρωποι παρομοιάζουν τὸν Θεὸν ἔχοντα τὴν μορφήν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ δὲ Ἐμπεδοκλῆς εὐρίσκειται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θεωρίας αὐτῆς τοῦ Ξενοφάνους. Κατὰ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, ὁ Ἀκραγαντῖνος ποιητὴς λέγει τὰ ἑξῆς διὰ τὸ θεῖον :

«οὐκ ἔστι πελάσασθαι ἐν ὀφθαλμοῖσιν ἐφικτὸν
 ἡμετέροις ἢ χερσὶ λαβεῖν, ἢπερ τε μεγίστη
 πειθοῦς ἀνθρώποισιν ἀμαξιτὸς εἰς φρένα πίπτει...
 οὐδὲ γὰρ ἀναδρομὴ κεφαλῆ κατὰ γυῖα κέκασται,
 οὐ μὲν ἀπαὶ νώτοιο δύο κλάδοι ἀΐσσονται,
 οὐ πόδες, οὐ θοὰ γοῦνα, οὐ μήδεα λαχνήεντα,
 ἀλλὰ φρὴν ἱερὴ καὶ ἀθέσφατος ἔπλετο μῦνον,
 φροντίσι κόσμον ἅπαντα καταΐσσουσα θοῆσιν
 (Ἀποσπ. 133).

(Δὲν εἶναι ἐφικτὸν νὰ φέρωμεν τὸν Θεὸν ἐμπρὸς εἰς τοὺς ὀφθαλμούς μας ἢ νὰ τὸν ἐγγίσωμεν διὰ τῶν χειρῶν μας, ὅπως πιστεύουν οἱ ἄνθρωποι, ὅτι ὁ μέγιστος βατὸς δρόμος τῆς πειθοῦς ὁδηγεῖ εἰς αὐτό. Διότι ὁ Θεός δὲν ἔχει κεφαλὴν ἢ μέλη ἀνθρωπίνου σώματος, οὔτε εἰς τὰ νῶτα του ταλαντεύονται δύο πτέρυγες, οὔτε ἔχει πόδας, οὔτε ταχυκίνητα γόνατα, οὔτε τριχωτὰ μέλη, ἀλλὰ εἶναι μόνον ἱερὸν καὶ ἀνέκφραστον πνεῦμα, διατρέχον

ὄλον τὸν κόσμον μὲ ταχείας σκέψεις). Εἶναι δὲ εὐτυχῆς ἐκεῖνος ὅστις ἔχει ἀποκτήσει πλοῦτον θεῶν σκέψεων, δυστυχῆς δὲ ὁ ἔχων σκοτεινὴν ἰδέαν περὶ τῶν θεῶν. (Ὀλβιος, ὅς θεῶν παρὰ πιδῶν ἐκτήσατο πλοῦτον, δειλὸς δ' ὃ σκοτόεσσα θεῶν πέρι δόξα μέμηλεν) (ἀπόσπ. 132).

Ἐντελῶς πρωτότυπος εἶναι ἡ ἀτομικὴ θεωρία, ἡ ὁποία διετυπώθη ὑπὸ τοῦ Ἀναξαγόρου, τοῦ Λευκίππου καὶ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Δημοκρίτου. Τὰ ἄτομα, λέγουν, εἶναι ἀρχὴ καὶ στοιχεῖα τῶν ὄντων. Ποικίλη σύνθεσις αὐτῶν παρέχει τὰ διάφορα πράγματα. Κατὰ τὴν καταστροφὴν τῶν πραγμάτων γίνεται διαχωρισμὸς τῶν ἀτόμων αὐτῶν, τὰ ὁποῖα δὲν φθείρονται, παραμένουν ἄφθαρτα. Τὰ ἄτομα ὅμως δὲν εἶναι κάτι τὸ θεῖον, κάτι τὸ πνευματικόν. Ἡ πίστις πρὸς τὸν Θεὸν τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ ὁ θαυμασμὸς αὐτοῦ πρὸς τὴν θεῖαν δημιουργίαν ἐπιμαρτυρεῖται ἐκ τοῦ ἐξῆς χωρίου τοῦ Ἀριστοτέλους: «τὸν μὲν οὖν Ἀναξαγόραν φασὶν ἀποκρίνασθαι πρὸς τινα διαποροῦντα τοιαῦτ' ἄττα καὶ διερωτῶντα, τίνοσ ἂν τις ἔλοιτο γενέσθαι μᾶλλον ἢ μὴ γενέσθαι, τοῦ φάναι θεωρῆσαι τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν περὶ τὸν ὄλον κόσμον τάξιν» (Ἀριστοτ. Ἠθικὰ Εὐδ. Α 4 1216 α 11). (Λέγεται ὅτι πρὸς κάποιον, ὅστις ἀπορῶν ἠρώτα δι' αὐτὰ τὰ πράγματα (δηλ. ποῖον τὸ καλὸν καὶ ποῖον τὸ ἀγαθὸν εἰς τὴν ζωὴν) καὶ διὰ ποῖον λόγον θὰ προετίμα κανεῖς νὰ γεννηθῆ ἢ νὰ μὴ γεννηθῆ, ὁ Ἀναξαγόρας ἀπήντησεν, ὅτι προτιμᾷ νὰ γεννηθῆ κανεῖς, ὅτι σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶναι, νὰ ἴδῃ καὶ νὰ θαυμάσῃ τὴν θεῖαν δημιουργίαν, τὴν περὶ τὸν ὄλον κόσμον τάξιν). «Νοῦς ἔστιν ὁ διακοσμῶν τε καὶ πάντων αἴτιος», λέγει ὁ Ἀναξαγόρας κατὰ τὸν ἐν τῷ Φαίδωνι Σωκράτης (97 β) καὶ κατὰ τὸν Ἀέτιον ὁ Ἀναξαγόρας λέγει «τὰ σώματα νοῦς διεκόσμησε θεοῦ καὶ τὰς γενέσεις τῶν ὄλων ἐποίησεν» (Δοξογρ. 299) ... καὶ ὅσα γε ψυχὴν ἔχει καὶ τὰ μείζω καὶ τὰ ἐλάσσω, πάντων νοῦς κρατεῖ κατ' Ἀναξαγόραν» προσθέτει ὁ Σιμπλίκιος (Σιμπλίκιος Φυσ. 164, 24 κ.έ.).

Αἱ διασωθεῖσαι πληροφορίες περὶ τοῦ Λευκίππου καὶ ἰδίως τοῦ Δημοκρίτου ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς γνώμας αὐτῶν περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς εἶναι πενιχρόταται, ἐν πολλοῖς δὲ συγκεχυμένα. Ἐξ αἰτίας τούτου ἔχει δημιουργηθῆ εἰς τινὰς ἢ ἐντύπωσις, ὅτι

ὁ Δημόκριτος ἦτο ὑλιστής. Δὲν εἶναι ἡ κατάλληλος ὥρα διὰ νὰ γίνῃ ἔρευνα ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου. Μνημονεύομεν ὅμως μερικὰς χαρακτηριστικὰς πληροφορίας, αἱ ὁποῖαι συνηγοροῦν περὶ τοῦ ὅτι ὁ Δημόκριτος δὲν ἦτο ὑλιστής.

Ἄποσπ. 34. Ἐν τῷ παντὶ ὁρῶμεν τὰ μὲν μόνως ἄρχοντα οἷον τὰ θεῖα τὰ δὲ καὶ ἄρχοντα καὶ ἀρχόμενα οἷον τὰ ἀνθρώπεια. (Παντοῦ βλέπομεν τὰ μὲν ἀποκλειστικῶς ἄρχοντα, π.χ. τὰ θεῖα, τὰ δὲ ἄρχοντα καὶ ἀρχόμενα, π.χ. τὰ ἀνθρώπινα.

Ἄποσπ. 112. Θείου νοῦ τὸ αἰεὶ τι διαλογίζεσθαι καλὸν (εἶναι θείας βουλήσεως πρᾶγμα τὸ νὰ σκέπτεται κανεὶς πάντοτε τὸ καλόν).

Ἄποσπ. 117. Ἐτεῆ δ' οὐδὲν ἴδμεν· ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀλήθεια. (Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν γνωρίζομεν τίποτε· διότι ἡ ἀλήθεια εὐρίσκεται εἰς τὸ βάθος).

Ἄποσπ. 175. Οἱ θεοὶ τοῖς ἀνθρώποισι διδοῦσι τ' ἀγαθὰ πάντα καὶ πάλαι καὶ νῦν. (Οἱ θεοὶ δίδουν τ' ἀγαθὰ εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ παλαιότερα καὶ τώρα).

Ἄποσπ. 217. Μοῦνοι θεοφιλέες, ὅσοις ἐχθρὸν τὸ ἀδικεῖν. (Μόνον εἶναι ἀγαπητοὶ εἰς τοὺς θεούς, ὅσοι ἐχθρεύονται τὴν ἀδικίαν).

Ἄποσπ. 247. Ψυχῆς ἀγαθῆς πατρὶς ὁ σύμπας κόσμος (ἀγαθῆς ψυχῆς πατρὶς εἶναι ὅλος ὁ κόσμος).

Ἄποσπ. 37. Ὁ τὰ ψυχῆς ἀγαθὰ αἰρέομενος τὰ θεϊότατα αἰρέεται. (Ὁ ἐκλέγων τὰ ἀγαθὰ τῆς ψυχῆς ἐκλέγει τὰ θεϊότατα ἀγαθὰ).

Ἄριθμ. 187. Ἀνθρώποις ἀρμόδιον ψυχῆς μᾶλλον ἢ σώματος λόγον ποιεῖσθαι.

(Οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ ἐνδιαφέρονται περισσότερο διὰ τὴν ψυχὴν παρὰ διὰ τὸ σῶμα). Διὰ τὴν ψυχὴν βέβαια, τὴν ὁποῖαν θεωρεῖ ἀθάνατον.

Ἐκ τῆς μικρᾶς ἀνασκοπήσεως, τὴν ὁποῖαν ἐπεχειρήσαμεν, τῶν δοξασιῶν τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων, βλέπομεν ὅτι ἐπὶ 1500 ἤδη ἔτη π.Χ. τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ψηλαφητὶ ἄπτεται τῶν κηρυγμάτων τῆς θείας διδασκαλίας τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Μὲ δέος, μὲ ἀπόλυτον σεβασμόν, μὲ ἀπεριόριστον πίστιν ἀτενίζουν ὅλοι οἱ προσωκρατικοὶ πρὸς

τὸν θεῖον Δημιουργόν. Αὐτοὶ θέτουν τὰς βάσεις τῆς ἐρεῦνης τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν, μιᾶς ἐρεῦνης γενομένης μετὰ τὴν πίστιν πρὸς τὴν δι' αὐτῆς πλησίασιν τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι διὰ πρακτικοὺς ἢ πολεμικοὺς σκοποὺς. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀπείρου, τὴν ὁποίαν ὀλίγοι ἐκ τῶν νεωτέρων Μαθηματικῶν νομίζουν ὅτι ἔχουν δαμάσει, ἔχει ὑποστῆ τὴν ἀσύγκριτον βάσανον τοῦ πνεύματος τῶν προσωκρατικῶν Φιλοσόφων. Τὸ συμπέρασμά των εἶναι, ἂν ἐπικαλεσθῶμεν τὸν Ζήνωνα τὸν Ἐλεάτην, ὅτι ἡ ἔννοια αὐτῆ εἶναι ἀνωτέρα τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, εἶναι ἀσύλληπτος. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον τὰ σύγχρονα Μαθηματικά χρησιμοποιοῦν ὡς ἔννοιαν τοῦ ἀπείρου εἶναι τὸ λίαν προσφυῶς λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Κ. Γεωργούλη τὸ ψευδο - ἄπειρον, εἶναι τὸ ἄπειρον ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον ὁ Ἄριστοτέλης διακρίνει εἰς ἄπειρον δυνάμει, ἄπειρον ἐπὶ καθαιρέσει, δηλ. διαιρέσει καὶ ἄπειρον ἐντελεχείᾳ (Φυσικῆς ἀκροάσεως Γ' 206 D). Διότι, ὡς ἐμνημονεύθη προηγουμένως, τὸ ἄπειρον δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴν οὔτε τέλος, καὶ μόνον εἰς τὸν Θεὸν δέον νὰ ἀποδίδεται ἡ ἰδιότης αὐτῆ καὶ ὄχι εἰς τὴν πνευματικὴν δημιουργίαν μερικῶν ἀνθρώπων, ὡς τονίζει ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος.

Τὸ βαθύτερον νόημα τῆς διδασκαλίας τῶν Προσωκρατικῶν φιλοσόφων, οἱ ὅποιοι κατήθυσαν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἰς τὸν ὀρθὸν δρόμον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, ὁδηγεῖ τὸν βαθὺν μελετητὴν εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τῆς πίστεως εἰς τὸν Χριστόν. Δι' αὐτὸ ὁ Μέγας Βασιλεῖος ἔγραψε πραγματείαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Πρὸς τοὺς νέους» ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων, τονίζων ὅτι «πρὸς ἑτέρου βίου παρασκευὴν ἅπαντα πράττομεν» καὶ «ὄσφ ψυχὴ τοῖς πᾶσι τιμιωτέρα σώματος, τοσοῦτῳ καὶ τῶν βίων ἐκατέρων ἐστὶ τὸ διάφορον, καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ὁμιλητέον ὅθεν ἂν μέλλῃ πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς ἐπιμέλειαν ὠφέλειά τις ἔσσεσθαι», ὡς εἶχε τονίσει καὶ ὁ Δημόκριτος. Ὅθεν εὐστόχως ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερώνυμος ἐπόμενος ταῖς ἱεραῖς ταύταις ὑποθήκαις τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἐτόνισε κατὰ τὴν χθесινὴν ἔναρξιν τοῦ Συνεδρίου τούτου, ὅτι ἡ παιδεία τῶν Ἑλληνοπαίδων δέον νὰ ἐρείδεται ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ ιδεώδους. Μετὰ βαθεῖαν δὲ κατάνυξιν ἀναγιγνώσκουμεν εἰς τὸ Εὐαγγέλιον

τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου, ὅτι διὰ τῶν Ἑλλήνων «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» (Ἰω. 12, 23).

Ἄς ἐπιτραπῆ νὰ κλείσωμεν τὴν σύντομον ἀνασκόπησιν Περὶ τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν διὰ τῆς ρήσεως τοῦ Συρακοσίου ποιητοῦ Ἐπιχάρμου ἀκμάσαντος κατὰ τὸ 500 π.χ. ὅστις λέγει τὰ ἑξῆς :

Ταῖς τέχναις ἀπάσαις συνέπεται θεῖος λόγος,

ἐκδιδάσκων αὐτὸς αὐτοὺς (τοὺς ἀνθρώπους), ὅ,τι ποιεῖν δεῖ συμφέρον,

οὐ γὰρ ἄνθρωπος τέχνην τιν' εὔρεν, ὁ δὲ Θεὸς τὸ πᾶν.

(δηλ. ὅλας τὰς τέχνας, ἤτοι τὰς ἀνακαλύψεις τῶν ἀνθρώπων, τὰς καθοδηγεῖ ὁ θεῖος λόγος, διδάσκων τοὺς ἀνθρώπους ποῖον εἶναι τὸ συμφέρον των νὰ πράττουν. Διότι οὐδεὶς ἄνθρωπος εὔρε τέχνην τινά, ὁ δὲ Θεὸς εὕρισκει τὸ πᾶν).

Εὐάγγελος Σ. Σταμάτης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

H e r m a n D i e l s, Fragmente der Uorsokratiker, Doxographi Graeci.